

M. T. R. COLLEGE, SURAT

Manuscripts Library

No. ^{Ref.}
Ser. 567(6)

Title: *Raghuvansha*
IV

Raghuvarisa- IV	:	Title
:	:	Author
:	:	Editor
:	:	Year, Vols.
:	:	Publisher
567b.	:	Remarks

567 b

~~म. ३४~~

म. ३४

३४

३४

॥ अथ रघुवंशचतुर्थसर्गसटीक प्रारंभोपमेतत् ॥ रामचंद्रप्रसन्न ॥

सर्ग ३४

सम
म
स

३४

श्रीगुरुभ्यो नमः ॥ श्रीगुरुभ्यो नमः ॥ अविष्टमस्तु ॥ ॥ शारदाशारदांभोजवदनावदनावुजे ॥ सर्वदासर्वदास्माकं संनिधिं संनिधिं
सः रघुः गुरुणापिनादत्तं राज्यं राज्ञः कर्मप्रजापालनात्मकं ॥ पुरोहितवदित्वाद्यक ॥ प्रतिपद्य प्राप्य दिनांते सायंकाले सावि
तं तेजः प्रतिपद्य कुताशनोऽग्निरिव अधिकं बभौ ॥ सौरं तेजः सायं मिथि संक्रमते ॥ आदित्यो वासं यव आग्निमनु प्रविशति
वायुः ॥ सायं प्रविशतीत्यादिश्रुतिः प्रमाणं ॥ ॥

सराज्यं गुरुणादत्तं प्रतिपद्य अधिकं बभौ ॥ दिनांते निहितं तेजः सावित्रैव कुताशनः ॥ १ ॥ दिलीपानंतरं राज्यं तं निश
च्य प्रतिष्ठितं ॥ पूर्वं प्रधुमिति राज्ञां हृदये निरिवो स्थितः ॥ २ ॥ न्यस्तशस्त्रं दिलीपं च तं च श्रुत्वा विशांपति ॥ राजा मुह्यतना
राचे हृदि शल्यमिवापितं ॥ ३ ॥
दिलीपेति ॥ दिलीपानंतरं राज्यं प्रतिष्ठितं तं निवस्थितं तं रघुनि शम्याकर्ण्य पूर्वदिलीपकाले राज्ञां हृदये प्रकर्षणधर्मोऽस्य संजातः प्रधमितीति
संतसाग्निरुत्थित इव प्रज्वलित इव ॥ पूर्वादभ्यधिकः संतापो भूदित्यर्थः ॥ राजककर्तृकस्यापि निशमनस्याग्नौ उपचारान्तासमानिक
त्वविरोद्धेत्यर्थः ॥

पुरुकूतेति ॥ ॥ पुरुकूतध्वजः इन्द्रध्वजः ॥ सकिल वृष्ट्यर्थं राजभिः पूज्यत इत्युक्तं भविष्योत्तरे ॥ एवयः कुरुते यत्रां मिन्द्र
केतोयुधिष्ठिरः ॥ पर्जन्यः कामवषट्स्यात्तस्मिन् राज्येन संशय इति ॥ पुरुकूतध्वजस्यैव तस्य रघोर्नवाभ्युत्थानमभ्यु
निति मभ्युदयं च नवाभ्युत्थानदर्शिन्यः ॥ उर्ध्वं प्रसृता उल्लसिताश्च नयनपंकयो यासां ताः सप्रजानाः ससंतानाः
प्रजास्यात् संततौ जन इत्युभयप्राप्य मरसिंहः न नंदुः ॥ ३ ॥ ॥ ॥

पुरुकूतध्वजस्यैव तस्योन्नयनपंकयः ॥ नवाभ्युत्थानदर्शिन्यो न नंदुः सप्र
जाः प्रजाः ॥ ४ ॥ सममेव समाक्रांतं द्रव्यं हि रगामिना ॥ तिनसिंहासनं पित्र्यं अखिलं चारिमं ॥ ५ ॥
सममिति ॥ हिरद इव हिरश्चैवागच्छतीति हिरदगामिना ॥ कर्तृपुमाने सुप्यजातविति णिच् ॥ तेन रघुणा स
मं युगपदेव द्रव्यं समाक्रांतमधिष्ठितं ॥ किंत द्रव्यं ॥ पितुरागतं पित्र्यां ॥ पितुर्वदिति यत्प्रत्ययः ॥ सिंहा
सनं मखिलं अरीणां मंडलं राष्ट्रं च ॥ ४ ॥ श्रीरामा चंद्राय नमः ॥ श्रीः ॥ ॥ ॥

अथसिंहानारोपणानंतरंतस्यलक्ष्मीसंनिधानमाह ॥ छायेति ॥ अत्ररघोस्तेजोविशेषेणस्वयंसंनिहितयाल
क्ष्म्याउन्नधारणकृतमित्युल्लेख्यते ॥ पद्मालक्ष्मीः ॥ लक्ष्मीः पद्मालयापद्माकमलाश्रीहरिप्रियाइत्यमरः स्वयं अद
श्याकिलकिलेति संभावनाया ॥ सतीयाछायामंडललक्ष्येणकांतिपुंजानुमेयेनतुस्वरूपतोदश्येन ॥ छायामंडल
मित्यनेनआतपज्ञानंदेश्यते ॥ छायासूर्यप्रियाकांतिः प्रतिबिंबमनातपइत्युभयत्राप्यमरः ॥

छायामंडललक्ष्येणतुमदृश्याकिलस्वयं ॥ रामचंद्र ॥

पद्मापद्मातपत्रेणभेजेसांम्राज्यदीक्षितं ॥ नारायण ॥ ५॥

तेनपद्मातपत्रेणपद्ममेवातपत्रंतेकारणभूतेनसाम्राज्यकर्ममंडलाधिपत्येदीक्षितमपि राम
विक्तंतंभेजे ॥ अन्यथाकथमेतादृशीकांतिसंपत्तिरितिभावः ॥ ५॥ हनुमान्

संप्रतिसरस्वतीसान्निध्यमाह ॥ परिकल्पितेति ॥ सरस्वतीकालेकालेसर्वेषपियोग्यकालेषुनित्यवीक्षयोरितिवी
क्षायादिवचनं ॥ वंदिषुपरिकल्पितसान्निध्याकृतसंनिधानासतीस्तुत्यंतं ॥ स्तोत्रार्हंरघुंअर्घ्याभिरर्थादनपेताभि
धर्मपदार्थन्यायादितियत्प्रत्ययः ॥ स्तुतिभिस्तोत्रैःउपतस्थे ॥ देवताबुद्ध्याप्रजितावतीत्यर्थः ॥ देवतात्वंचनाविष्णुद्विषीप
तिरितिवालोकापालात्मकत्वोद्वेत्यनुसंधेयं ॥ एवंसतिउपाद्देवपूजासंगतिकरणमित्यत्रकरणपथवित्तमाना
दात्मनैपदेसिध्यति ॥ मन्विति ॥ वसुंधरामनुप्रभृतिभिर्मन्वादिभिर्मन्यैः पूज्यैः राजभिः भुक्तायद्यपि

परिकल्पितसान्निध्याकालेकालेचवंदिषु ॥ स्तुत्यंस्तुतिभिरर्घ्याभिरुपतस्थेसरस्वती ॥ ७॥ मनुप्रभ
तिभिर्मन्यैर्भुक्तायद्यपिराजभिः ॥ तथाप्यनन्यपूर्ववत्तस्मिन्तासीद्वसुंधरा ॥ ८॥ नारायण ॥

मुक्तेवेत्यर्थः ॥ यद्यपीत्यवधारणे ॥ अप्यर्थेयदिवार्थस्यादितिकेशवः ॥ तथापितस्मिन्नास्तिअन्यःपूर्वोयस्याः
साअन्यपूर्वाअन्यपूर्वानभवतीत्यनपूर्वाः अनन्यापमुक्तेवासीत् ॥ तत्प्रथमपथिकेशानुरक्तवतीत्यर्थः ॥ रामचंद्र ॥

धु-वंश-॥
॥३॥

अंजकारणमाह ॥॥ सदिति ॥॥ यस्मात्कारणात्संरघुः युक्तदंडतया थापराधदंडतया सर्वलोकस्य मनः
आददेजहार ॥ कथमिव अतिशीतो अत्युष्णो न भवति नातिशीतोष्णः ॥ न जर्थस्य न शब्दस्य सुषुपेति
समासः ॥ दक्षिणोदक्षिणादिभ्यो न भस्वान्वायुरिव मल्लयानि क्लिल इवेत्यर्थः ॥ युक्तदंडतयेत्यत्र कामं
दृक् ॥ उद्वेजयति तीक्ष्णो नम्रदुना परिभ्रूयते ॥ दंडे न नृपतिस्तस्माद्युक्तदंडः प्रशस्यत इति ॥ ॥ केक गोविंद ॥

॥ सहिसर्वस्य लोकस्य युक्तदंडतया मनः ॥ आददेनातिशीतोष्णो न भस्वानिव दक्षिणः ॥॥
॥ पंचानामपि भूतानामुक्तं पंचपुष्पगुणाः ॥ न वेतस्मिन्मही सर्वे न वमिवाभवत् ॥१॥ मंदोक्तं कृता ॥
॥ स्तनमुणाधिकतयागुरो ॥ पलेन सहकारस्य पुष्पोऽमृदवर्जः ॥१॥ निषविद्धि न वे सस्मिन्मही पलेन दर्शितं ॥
॥ पूर्वैः सप्तैः सप्तैः स्तस्मिन्मही न भवदुत्तरः ॥१॥ नारायण

॥ मंदेति ॥ ते नरपुणा मजाः गुरोर्दिल्लीवे विषये सहकारैर्भरं च ॥ अत्र श्रुतौ रसालासौ सहकारोति सौ रसद्वयमरः ॥ तस्य ॥ राम ॥
कलेन पुष्पोऽमृदवर्जः वततोपि पुणाधिकतया हेतुना मंदोक्तं कृताः ॥ अयो सुकाः कृताः पुणो नरः उत्तरे विषयः ॥ सर्वे विस्मापयतीति भावः ॥ ॥३॥

* सत्तुदयुधादिकं चोप

नयेति ॥ नयविद्धि नीतिशास्त्रज्ञैर्न वेतस्मिन्नास्ति विषये न मधिकृतेत्यर्थः ॥ सधर्मयुधादिकं अदर्शितं तस्मिन् राज्ञि पूर्व
एव पक्षः अभवत् ॥ संक्रांत इत्यर्थः ॥ उत्तरः पक्षो नाभवत् न संक्रांत इत्यर्थः ॥ तत्र सदसतो मध्ये सदेवाभिमतं नासत् तत्तज्ज्ञानं
तु दानार्थमेवेत्यर्थः ॥ पक्षः साधनयोग्यार्थः ॥ पक्षः पार्श्वं गुरुत्वाध्य सहाय्यबलमिति धितिकेशवः ॥ ॥ पंचानामिति ॥ पृथिव्या
दीनां पंचानां भूतानामपि पुणाः गंधादयः उक्तं पंच अतिशयं पुष्पुः ॥ अत्रोपेक्षते ॥ तस्मिन् रघो ॥ नाम ॥ न वे मही पाले सति सर्वे वस्तुजा

॥ पंचानामपि भूतानामुक्तं पंचपुष्पगुणाः ॥ न वेतस्मिन्मही पाले सर्वे न वमिवाभवत् ॥१॥

॥ नयविद्धि न वेराज्ञी सदसचोपदर्शितं ॥ पूर्वैः सप्तैः सप्तैः स्तस्मिन्मही न भवदुत्तरः ॥१॥

यथा प्रह्लादनाचंद्रः प्रतापान्नो यथा ॥ तथैव सो भद्रन्वर्थो राजा प्रहृतिरंजनात् ॥१॥

तं न वमिवाभवत् ॥ तदेव भूतजातं एव दानी अपूर्वगुणयोगादपूर्वमिवाभवदिति भावः ॥ ॥ यथेति ॥ यथा चंदयत्या द्वादयतीति चंद्रः
चदिधातोरणादिकारप्रत्ययः ॥ प्रह्लादनादाह्लादकरणादन्वर्थो अनुगतार्थनामकोऽभवत् ॥ यथा च ॥ तथा च ॥ तपतीति तपनः स्वयः ॥ न
धादिनास्य प्रत्ययः ॥ प्रतापान्न सतोपजनोत्तरे न्वर्थः ॥ तथैव सराजा प्रहृतिरंजनादन्वर्थः ॥ साधक राजशब्दो भवत् ॥ यद्यपि राजश
ब्दो राजनेदीत्यर्थो कनिष्ठप्रत्ययात् न तु रंजः ॥ तथापि धातुना मनेकाथत्वाद् रंजनाद् राजेत्युक्तं कविना ॥१॥ हस्तेति मंगलं नामा

रघुवंश-सटी-

न गोपायंतीतिरंतीतिशालिगोपः॥सस्यपालिकाःस्त्रियः॥कर्मण्यण॥रिहाणजित्यादिना॥डी॥गोपुःरसकस्यतस्यरघोःगुणेभ्य
उदयोयस्यततगुणोदयगुणोत्पन्नं॥आकुमारकुमारानारभ्यकथोद्घातेःकथारंभोयस्यतत॥कुमारैर्विस्तृतमानमित्यर्थः॥यशोज
गुः॥गायंतिस्म॥अथवाकुमारस्यसतोःरघोःयाःकथाइंद्रविजयादयः॥ततआरभ्य॥आकुमारकथंतत्राप्यभिविधावव्ययीभावः॥
आकुमारकथोद्घातोयस्मिन्कर्मणिगानाक्रियाविशेषणमेतत्॥स्यादभ्यादानमुद्घातआरंभइत्यमरः॥आकुमारकोद्भूतमितिपाठे॥कु

दुष्टुछायातिपादिन्यस्तस्यगोपुर्गोदयं॥आकुमारकथोद्घातंशालिगोप्योजगुर्वशः॥२०॥प्रससारो
दयादंभःकुंभयोनेर्महोजसः॥रघोःपरिभवाशंकिचुक्षमेद्विषतांमनः॥२१॥मदीयाःककुभ्रंतःसरितां
कूलमुद्रजाः॥लीलाखेलमनुप्रापुर्महोत्साःस्तस्यविक्रमः॥२२॥

मारस्यसतस्तस्यकथाभिश्चरिन्नैरुद्भूतंयद्यशःतद्यशः॥आरभ्ययशोजगुरितिध्यास्येयं॥॥प्रससादिति॥महोजसःकुंभयोनेरगस्त्यस्य।
अगस्त्यःकुंभसंभवइत्यमरः॥उदयादंभःप्रससादप्रसन्नंभवमहोजसोरघोरुदयादपिभवाशंकिद्विषतांमनःच॥नेक्षमेकनुषंप्राप।
अगत्यादयेजलानिप्रसीदंतीत्यागमः॥॥मदेति॥महोदप्रामहोत्थताःककुदेष्टामस्तीतिककुभ्रंतःमहाककुदइत्यर्थः॥युवादिस्तान्मका
रस्यवृत्ताभावः॥सरितांकूलानिउद्भूतंतीतिकूलमुद्रजाः॥उदिकूलैरुजिबहोरितिस्वशप्रत्ययः॥अरुर्द्विषत्यादिनामुमागमः॥महोतःउत्सा
गःमहोत्साः॥अचतुरेतादिनानिवातनीदकारांतत्॥लीलाखेलंविलासमुभगंतस्यरघोःउत्सावतोवपुभ्रंतःपरंभजकस्यविक्रमंशोयमनुप्रापुःअनुचकुः॥ ॥

राम

प्रसवेरिति॥॥मदस्मेवगंधोयेषांतैर्मदगंधिः॥उपमाभावेतिसमासांतइकारः॥सप्तपर्णानांवृक्षविशेषाणां॥सप्तपर्णाविशालत्वकशा
रदोविषमधुदइत्यमरः॥प्रसवेःपुष्पेराहतास्तस्यरघोर्नीगाःगजाः॥गजेपिनागंमातंगवित्यमरः॥असूययेवआहतनिमित्तयास्य
र्धयेवसप्तधैवप्रसुस्तुवुः॥मदंवदंषुः॥प्रतिगजगंधाभिमानादितिभावः॥कराकटाभ्यांभेदज्ञानेनाभ्यामदस्तुतिपालकाव्ये॥करा
नासारंभ्यामित्यर्थः॥२३॥सस्मितइति॥सरितोगाधाःसुप्रतराःकुर्वतीपाथोमार्गान्ननआश्यानकर्दमान्शुष्कपंकान्कुर्वती॥संयो

प्रसवैःसप्तपर्णानांमदगंधिभिराहताः॥असूययेवतन्नागाःसप्तधैवप्रसुस्तुवुः॥२३॥॥

सरितःकुर्वतीगाधाःपथश्चाश्यान्नकर्दमान्॥यात्रायेप्रेरयामासतंशक्तेःप्रथमंशरत्॥२४॥

तस्मैसम्यक्कुतोवहिव्राजिनीराजनाविधो॥प्रदक्षिणाविर्व्याजेनहस्तेनेवजयंददौ॥२५॥

गादेरातोधातोर्धणवतइतिश्यायतेर्निष्ठानत्वं॥शरद्वतुः॥तंरघुंशक्तेरुत्साहशक्तेःप्रथमंप्राक्यात्रायेदं॥यात्रायेचोदयामास॥प्रभुमंत्र
शक्तिसंपन्नस्यशरत्स्वयंउत्साहमुत्पादयामासेत्यर्थः॥२४॥तस्मादिति॥वाजिनामभ्यानांनीराजनाविधोनीराजनाख्यशांतिकर्मणिसम्यक्
विधिवधुतोहोमसमिधोवह्निःप्रागतादक्षिणंप्रदक्षिणंतिष्ठद्रुप्रभृतितादव्ययीभावः॥प्रादक्षिणंयदर्विजीलातस्यव्याजेनहस्तेनेवतस्मै
जयंददौ॥उक्तंमहायात्रायां॥इधःप्रदक्षिगतोहृतभुकन्पस्यधात्रीसमुद्रवसनावशगां करोति॥इतिवादिग्रहणं गजादीनामव्युपल
क्षणं॥तेषामपिनीराजनाविधानात्॥२५॥सइति॥॥गुप्तोमूलंस्वनिवासस्थानंप्रत्यंतःप्रांतडुर्गेचैवेनसस्मैगुप्तमूलप्रत्यंतः॥॥

रघुवंश सटी-४ पौरस्यानिति ॥ ॥ जमी जयनशीलः ॥ जिह्मि विष्मि ॥ एवमेत्यादिना इति प्रत्यसंख्यवेरे वंपुरो भवान पौरस्यान शा-चान् ॥ दक्षिणा पश्चा
 त्पुरसस्य गितित्यक प्रत्ययः ॥ ॥ तां स्तान् सर्वानित्यर्थः ॥ वीसायां द्विरुक्तिः ॥ जनपदान् देशान् आक्रमसत् ॥ तालीवनेः श्यामं महोदधेरुपकंठं
 तिकं प्राप ॥ ३५ ॥ अनन्नाणां सिति ॥ ॥ अनन्नाणां कर्मणि षष्ठौ ॥ समुद्रं तु रन्मूलयितुस्तस्माद्रघोः सकाशात् ॥ भीत्रार्थानां भयहेतु
 रिति अपाहनात् च भी ॥ सिंधुर्या नदी वेगादिव जि सुमेः सुहृद्देशीयेः सुहृदादयः शब्दो जनपदवाचनाः सन्नियमा चक्षते ॥ वेतसी वेतसं
 वेति नीहति प्रणतिमिति त्यर्थः ॥ आश्रित्यात्मा संक्षितः ॥ अत्र कोटित्यः बलीयसां भियुक्तो दुर्बलः सर्वत्र अनुप्रणतो वेतससंघर्षे मातिष्ठेत्
 पौरस्यानेवमाक्रामंस्तान् स्तान् जनपदान् जयी ॥ प्राप तालीवन श्याममुपकंठं महोदधेः ॥ ३५ ॥
 अनन्नाणां समुद्रं तु तस्मात्सिंधुर्यादिव ॥ आत्मा संक्षितः सुमेर्दक्षिणाश्रित्यवेतसी ॥ ३५ ॥
 वंगान् त्वा यतरसाने तानो साधनोक्षतान् ॥ निचखानजयस्तभान् गंगास्त्रोतो तरेषु सः ॥ ३६ ॥
 आपोदपप्रवणाः कलमाद्वतेरपु ॥ कलेः संवर्धयामासुहृत्स्त्वात प्रातिरोपिताः ॥ ३७ ॥
 इति ॥ ३५ ॥ वंगानिति ॥ ॥ नेतानायकः सरघुः नौभिः साधने रूक्षतान् संनधान् वंगान् राज्ञः ॥ तरसा बलेन ॥ तरसा बलं हसीति यादवः ॥
 उत्पामुन्मूल्य गंगायाः स्त्रोतसां प्रवाहाणां अंतरेषु द्वीपेषु जयस्तभान् निचखानस्थ पितवान् इत्यर्थः ॥ ३६ ॥ आपादपप्रवति ॥ ॥ आपा
 दपसं अद्विपर्ययं प्रवणाः ॥ अतएव उत्पामाः ॥ पूर्वमुद्यताः अपि प्रतिरोपिताः पाश्चात्स्थापिताः तैव गंगाः कलमाद्वशालि रोषारव ॥ शालयः
 कलमाद्याश्च पादिकाद्याश्च पुंससीत्यमरः ॥ निपि आपादपसंमूलपुंसं वर्यता ॥ पदेषु भूतुरीयां शशौलप्रत्ययवर्तते ॥ इति विश्वः ॥ उत्पामात प्रातिरो
 पिताश्च रघुं कले धनैरन्यत्र सत्यैः संवर्धयामासः ॥ कले लैधः ॥ निवीजे निव्यक्तो भागलाभयोः सत्य इति केशवः ॥ ३७ ॥

राम

सइति ॥ ॥ सरघुर्वीक्षाः द्विरदा एव सौतवो ये सैः सैन्यैः कपिशानाम् नदीकरमाभितिकेचित्पठंति तीर्त्वा उत्कलेः राजभिरादेशितं पथः ॥ संयति
 तमार्गः सन्कलिंगाणि मुखो ययो ॥ ३८ ॥ सइति ॥ ॥ सरघुर्महेंद्रस्य कूलपर्वतविशेषस्य ॥ महेंद्रो मूलयः सत्यः शक्तिमान् स पर्वतः ॥
 विंध्यश्च पारियात्रश्च सप्तोन्नतकूलपर्वता इति विष्णुपुराणात् ॥ मर्ध्नी तीक्ष्णदुः सहं प्रतापयता सारं धर्मं भीरवेदिनो द्विरुपस्य गजविशेषस्य
 ध्रितीक्ष्णानि शितं अकुशमिव न्यवेरायत् निक्षिप्तवान् ॥ त्वेदेदात् श्रानितस्त्वा वात् मां सत्यव्ययमायये ॥ आत्मानयो न जानाति मस्या
 रुभीरवेदिनेति राजपुत्री ये चिरकाले न यो वेति शीक्षां परिचिता वपि ॥ गंभीरवेदी विज्ञेयः स गजो गजवेदिभिरिति स गवर्माये ॥ ३९ ॥
 सतीर्त्वा कपिशान् सैन्यैर्बद्धद्विरद सेतुभिः ॥ उत्कालादर्शितपथः कलिंगाणि मुखो ययो ॥ ३८ ॥
 सप्रतापमहेंद्रस्य मर्ध्नी तीक्ष्णान्यवशयत् ॥ अकुशं द्विरदस्येव यन्ता गंभीरवेदिनः ॥ ३९ ॥ प्रतिजग्राह कालि
 लिंगं सत्पत्न्यैर्गजसाधनः ॥ पक्षधेदो यतं शक्रं शिलावपश्च पर्वतः ॥ ४० ॥ द्विषां विषयका कुत्सस्तत्र ना
 राचुर्दिनः ॥ सन्मगलस्तातदवप्रतिपेदे जयश्रियं ॥ ४१ ॥
 प्रतीति ॥ ॥ गजसाधनः सन्कलिंगः कलिंगानां राजा ॥ पञ्चमगधकलिंगस्य मसादणित्यप्यप्रत्ययः ॥ अस्मै राघुधैस्तं रघुं पक्षाणां छेद
 यतं उद्युक्तं शक्रं शिलावपश्च पर्वत इव प्रतिजग्राह अभियुक्तवान् ॥ ४० ॥ द्विषामिति ॥ ॥ काकुत्स्थारघुः तत्र महेंद्रादो द्विषां नाराचुर्दिनं नाराचानो वा
 पाविशेषाणां दुर्दिनं लक्षणया वर्षमुच्यते ॥ विषयसहित्वा सत्ययाशास्त्रं मंगलस्तात इव विजयं मंगलार्थं मभिषिक्त इव जयश्रियं प्रतिपेदे प्रा
 प ॥ यत्तु सर्वोपधिस्तानं तन्मंगल्यमराचकुमिति यादवः ॥ ४१ ॥ ॥ तां बलीनामिति ॥ ॥ तत्र महेंद्रादो युध्यन्ते इति बोध्यः ॥ पचायत्र ॥ रविताः कलि
 ताः आपानभूमयः पानयोग्यप्रदेशाः ये स्तैतयोक्ताः संतः नारिकेलसवानोरिकेलमयं तां बलीनां नागवलीनां दलेः पपुः ॥ तत्र विजय इत्यर्थः ॥ ॥

रघुवंश सटी-४

८

शात्रवंशशस्त्रपुर्जकुरित्यर्थः॥४२॥ ॥ गृहीतेति॥ ॥ धर्मविजयी धर्मार्थविजयी शीलः स नृपंरघुः गृहीतश्चासौ प्रतिमुक्तस्तस्य महेंद्रनाथस्य कालि
 गस्य श्रियं जहार॥ धर्मार्थमिति भावः॥ मेदिनी तु न हो जेरे॥ शरणागतस्तस्य प्रतिभावः॥४३॥ ॥ तत इति॥ ॥ ततोऽपि विजयानंतरं फल
 तूगमालिना फलितकमुकश्रेणिमता॥ ग्रीवादिनादिति॥ प्रत्ययः॥ वेलायाः समुद्रकलस्य तटे नोपाये नैवागस्त्य नाचरिता माशां दक्षिणादि
 अनाशास्य जयः॥ अयले सिधत्वा प्रार्थनीय जयः स नययो॥ अगस्त्या दक्षिणा माशां श्रोत्य न भिक्षितः वरुणस्यात्मजो योगी विध्यवातापि
 मर्दन इति ब्रह्मपुराणे॥४४॥ स इति॥ ॥ सरधुर्गजानां दानेन सुगंधिना सुरभिर्गंधिना॥ गंधस्यैत्यादिनादकारादेशः समासांतः॥ यद्यपि
 तांबूलीनां दले स्तत्र रचिता पानभूमयः॥ नारिकेलो स वयोधाः शात्रवं च पुर्यशः॥४५॥ गृहीत
 प्रतिमुक्तस्य स धर्मविजयी नृपः॥ श्रियं महेंद्रनाथस्य जहार न तु मेदिनी॥४३॥ ततो वेला तटे नैव
 फलवत्तूगमालिना॥ अगस्त्या चरिता माशामनाशास्य जयो ययो॥४४॥ सैवैव परिभोगेन
 गजदानं सुगंधिना॥ कावेरी सरिता पत्युः शंकेनीयामिवाकरोत्॥४५॥ ॥ ॥
 गंधस्यैवेतदेकातग्रहणं कर्तव्यमिति॥ नैसर्गिक गंधविवक्षया मेव इकारादेशस्तथापि निरंकुशाः कवयः॥ तथा माघकाव्ये॥ वृषयुक्छंदसु
 चर सुगंधयः सतत गास्त गा न गिरोलिभिः॥ नैव धेच॥ अपां हितसायनवारिधाराः स्वादुः सुगंधिः स्रवते तुषारेति॥ नैकमेधारयान्यत्तु
 मर्दति निवेधादिनिप्रत्ययपक्षोपि जघन्य एव॥ सेनायां समवेताः सेन्याः सेनायां समवेता॥ ये सैन्यास्तैः सेनिकाभ्यतेत्यमरः॥ सेनायां
 तिष्ठत्यप्रत्ययः॥ सेन्यानां परिभोगेन उग्रभोगेन कावेरीनामसरितं सरितां पत्युः समुद्रस्य शंकेनीयामिवाकरोत्॥ स भो
 गलिगदर्शनाद्भर्तुरविश्वासी भवतीति भावः॥४५॥ ॥ बलै रिति॥ विजिगीषोर्विजेतुमिच्छोर्गता ध्वनस्तस्य रघोर्बलैः सेन्यैः॥ ॥

राम
८

बलं शक्तिर्बलं सैन्यमिति यादवः॥ मरीचिषु मरीचवनेषु उद्गताः परिभ्रांताः हारीताः पक्षिविशेषाः वासुताः॥ तेषां विशेषा हाति मद्रुः कारं च
 वदत्यमरः॥ मलयोद्रेरुपत्यका आसनभूमयः॥ उपत्यका द्रेरासन्नाभूमिरित्यमरः॥ उपाधिभ्यां न्यकनित्यादिनात्पकनेप्रत्ययः॥ अथ्युपित
 उपत्यका सुपितमित्यर्थः॥ उपा न्वथ्याङ्ः स इति कर्मत्वं॥४६॥ ॥ स संजु रिति॥ ॥ अश्वैः सुसज्जैः सेलानामेकलतानां उपतिष्ठवः॥ उपत्य
 नशीलाः॥ अतं कृत्यादिना इत्युच्यते प्रत्ययः॥ फलरेणवः॥ फलरजांसि॥ तुल्यगंधिषु समानगंधेषु॥ तेषां नीतिवदिनं तो बहू ग्रीहिः॥ मत्तं भावा
 कटेषु गंधेषु संजुः सक्ताः॥ मज्जंतेः कटिः कटावित्यमरः॥४७॥ भोगीति॥ ॥ चंदनानां चंदनदुर्माणा भोगिवेष्टनमार्गेषु संपवेष्टनानां निम्नेषु स
 बलैर्युपितास्तस्य विजिगीषोर्गता ध्वनः॥ मारीचोद्गता हारीता मलयोद्रेरुपत्यकाः॥४६॥ स संजु रश्च
 भुमानामेलानामुपतिष्ठवः॥ तुल्यगंधिषु मत्तं भकटेषु फलरेणवः॥४७॥ भोगिवेष्टनमार्गेषु चंदना
 नां संपवेष्टनं॥ नास्मत्करिणां भवन्निपदिच्छन्ति॥ छदिना मवि॥४८॥ दिशि मंदायते ते जो दक्षिणा
 स्यारवैरपि॥ तस्यामेवरघोः पाद्याः प्रतापं न विवेहिरे॥४९॥
 पितं संजितं त्रिपदिछेदिनां पादं स्वल छेदकानां अपि त्रिपदी पादबंधनमिति यादवः॥ करिणां ग्रीवा सुभवं चैवं कंठबंधनमिति॥ ग्रीवाभ्योऽपर
 चेत्यमरप्रत्ययः॥ नास्मत्तनस्वस्त अभूत्॥ धृष्ट्या तुडुति परस्मैपदं॥ पूषादित्वादः अनिदितमित्यादिना नकारलोपः॥४९॥ दिशीति॥ ॥
 दक्षिणास्यादिशि खरपितृजो मदायते भवति॥ लोहितादित्वात्क्यप्प्रत्ययः॥ वाक्येषु इत्यात्मनेपदं॥ दक्षिणाघने ते जो मंदादिति भावः॥
 तस्यामेव दिशि पांश्याः पादूनां जतुपदानां राजानः पांश्याः॥ पांश्याः शुण्वक्तव्यः॥ रघोः॥ प्रतापं न विवेहिरे न सोऽहं बतः॥ सूर्यविजयनापि
 विजितवानिति नायकस्य महानुक्त्यो गम्यते॥४९॥ ता अपणीति॥ तेषां पांश्याः ता अपण्यो नद्या समेतस्य संगतस्य महोदधेः संबंधि संचितं

अलङ्कारः ३

शुक्लवंश-सटीक

मुक्तासारं मौक्तिकवरं सारो बले स्थिराशेषं न्याप्य कृत्वा बंधं रत्रिधित्यमरः ॥ स्वस्वकीयं संबितं यशस्तस्मै रघवे निपत्य प्रणिपत्य ददुः ॥ यशसः प्र
सादोपम्यंतामपणः संगममौक्तिको त्यन्ति रिति प्रसिद्धं ॥ ५० ॥ ॥ स इति ॥ असद्येति युग्मे तते ॥ ॥ असद्यधिक्रमः सूर्यः तदपुसातु पुआर्त्त
न चंदनो व्यास चंदनो तेषु व्यास चंदनानुलेपो तस्यादक्षिणस्यादिशस्तना विवस्थिता मलं पदं रौनामशौलो यथा कामं यथैवं निर्विशेष उपभुज्यति
वैशाखेति भोगयोरित्यमरः ॥ ५१ ॥ अस्थहेति उदकानि अस्य संतीति उदन्वान् उदधिः ॥ उदन्वान् उदधौ वेति निघातः ॥ उदन्वता दूरान्मुक्तं दूरतस्य मुक्तं ॥
सौकांतिकदूरार्थं लघ्वाणि केनेति समासः ॥ पंचम्यां सौकादिभ्य इत्यलुकस्त्रस्तांशुकं मेदिन्या नितं वमिव स्थितं तं सद्यं सद्याद्रिमलं घयतः प्राप्तः अतिक्र
तामपणसमं तस्य मुक्तासारं महोदधेः ॥ ते निपत्य ददुस्तस्मै यशस्वमिव संबितं ॥ ५० ॥ स निर्विशेष यथा कामं तदेषा
लीन चंदनो ॥ स्तना विवदिशस्तस्याः शौलो मल पदं रौ ॥ ५१ ॥ असद्यधिक्रमः सद्यं दूरमुक्तं मुदन्वता ॥ नितं वमिव
मेदिन्या स्त्रस्तांशुकं मलं घयत ॥ ५२ ॥ तस्यानीकं विसर्पद्विरपरो न जयोद्यते ॥ रामा रुद्रा सारितोप्यासीत्
मलं मरुवाणवः ॥ ५३ ॥ भयेत्स्त्रष्टविभ्रषाणां तेन केरलं पोषिता ॥ अलं केषु च मूरुषु शूर्णं प्रतिनिधीकृतः ॥ ५४ ॥
तोवा ॥ ५२ ॥ संप्रति प्रतीची दिशं अभिजया वित्याह ॥ तस्येति ॥ ॥ अपरांतांतां पाश्चात्यानां जये उद्यते रुद्राः अपरांतांतां सुपाश्चात्यास्ते च सूर्यारकाद
पूरति यादवः ॥ विसर्पद्विर्गच्छिस्तस्य रघोरनीकैः सैन्यैः ॥ अनीकं तुरगैः सैन्ये इति विश्वः ॥ अर्णवो रामस्य रामदशस्य अस्त्रैरुत्सारितो अपसारितो
विसर्पलघ्न इवासीत् ॥ सैन्यं द्वितीयोर्णवदृश्यत इति भावः ॥ ५३ ॥ ॥ भयेति ॥ ॥ तेन रघुणा भवेत्स्त्रष्टविभ्रषाणां परिदृतघ्नपणानां केरल
पोषिता मलं केषु च मूरुषुः सैनोरजः शूर्णस्य कुंकुमादिरजसः प्रतिनिधीकृतः एतेन पोषितां पक्षिणं च मूनां च तदनुधावन्तं ध्वन्यते ॥ ५४ ॥ ॥
मरुलेति ॥ ॥ मरुलानां मकेरलदेशेषु काचिन्नदी ॥ मुरचीति केचित्यंठंति ॥ तस्यामारुतेन उद्धृतं उद्योपितं केतकं केतकीसंबंधिरजः तदपोष्य

यान्

रवाणानारघुभटकंचुकानां॥ कंचुकोवारवाणो ह्यीरित्यमरः॥ अथलपटवासतां अथलसिधवलवासानां द्रव्यत्वं अगमत्॥ पिष्टातः पटवासक
त्यमरः॥ ५५॥ ॥ अथयत्तवाहा
नां चरतां गच्छतां वाजिनां वाहनां॥ वाजिवाहार्वागंधर्वहयसंधवसंतयद्रत्यमरः॥ गात्रसिंजिते॥ गात्र
शब्दाय मोनेः॥ कर्त्तरि क्तः॥ सिंजिते रिति पाठः॥ सजतेर्ण्यतात्कर्मणि क्तः॥ वर्मभिः कवेचैः पवनैश्च तानां कं प्रपितानां राजतालीवनानां
निरभ्यभूयतेति रश्चनः॥ ५६॥ ॥ स्वर्जरीति॥ ॥ स्वर्जरीणां तृणहृमविशेषाणां॥ स्वर्जरः केतकीताली स्वर्जरीचलण्डमादित्यमरः॥ स्कंधेषु
प्रकांडेषु॥ अस्त्री प्रकांडः स्कंधस्यामूलाच्छाखावधेस्तोरित्यमरः॥ नक्षानां वक्षानां स्वरिकेणा मदीदारेण मदस्त्रावेण सुगंधिषु॥ गंधस्य
मरुतामारुतोद्धेतमगमत्केतकरजः॥ तथाधवारवाणानामथलपटवासतां॥ ५५॥ अथयत्तवाहा
नां चरतां गात्रसिंजितेः॥ वर्मभिः पवनैश्च तानां राजतालीवनध्वनिः॥ ५६॥ स्वर्जरी स्कंधनक्षानां मदीदारे
रसुगंधिषु॥ कटेषु करिणां पुष्पाणां गेभ्यः शिलीमुखः॥ ५७॥ अकौवेशं किलोदन्वानामायाभ्यर्षि
तोददौ॥ अपरांतमहीपालव्याजेन रघवे करं॥ ५८॥ मत्ते मरदनीलीर्णव्यक्तविक्रमलक्षणं॥ त्रिकूट
मेव तेनोच्चैर्जयस्तमंचकार सः॥ ५९॥ श्रीनारायण॥
यादिना इकारः॥ कटेषु गंडेषु पुष्पाणां गेभ्यः नागकेसरेभ्यः॥ पुष्पाणां पुष्पाणि विहाय त्यश्लोपे पंचमी॥ शिलीमुखाः अनयः पतुः॥ अलिवाणो शिलीमुखा
वित्यमरः॥ ततोपि सां गंधातिशयादिति भावः॥ ५७॥ अवकाश इति॥ ॥ उदन्वानुदधिः रामायजा मदय्याय अभ्यर्षितः याचितः सन्वकाशस्त्वा
नोददौ॥ रघवे तु अपरांतमहीपालव्याजेन करं बलिददौ॥ बलिहस्ताश्वः करादित्यमरः॥ अपरांतानां समुद्रमध्यदेशात्तैर्दत्तैः करसमुद्रतत्त्वोपचारः॥
करदानं तु भीत्या न नृयाजैति रामादाधारुक्तेर्यः॥ ५८॥ ॥ मत्तेति॥ ॥ मत्तस्य पुमैतानां इभानां रदनीलीर्णानि दंतसत्त्वैव॥ भावे क्तः॥ व्यक्तानि स्फ
टानि विक्रमलक्षणानि पराक्रमविह्वानि विजयवर्णा बलिष्ठानि यस्मिन् तथा क्तः॥ त्रिकूटमेवोच्चैर्जयस्तमंचकार॥ गाठप्रकाशस्त्रिकूटोदरे वीकीर्ण
वर्णसंभस्वरघोर्जयस्त्वा कोभदित्यर्थः॥ ५९॥

पारसीकानिति ॥ ततः सरघुः संयमी योगी तत्त्वज्ञानेनेन्द्रियाख्यान् इन्द्रियनामकान् ॥ रिपून् द्रव्यपारसीकान् राज्ञो जेतुं लवर्त्मना प्रतस्ते ॥ न तु नेदि
हेनापि जलपथेन समुद्रयानस्य निषिद्धादिति भावः ॥ ६० ॥ ॥ यवनीति ॥ ॥ सरघुः यवनीनी यवनस्त्रियाणां ॥ जातेरस्त्रीविषयादिति श्री
मुखानि पद्मानि वमुखपद्मानि ॥ उपमितसमासः ॥ तेषां मधुना मधेन यो मदो मदरागः ॥ कायकारणभावे यो रभेनेन निदेशः ॥ तं न सेहे
कथमिव अकाले प्रावृट् व्यतिरिक्तकाले जलदोदयः ॥ प्रवृषिपद्मविकाशस्या प्रसक्तत्वे दृष्टानां संबन्धिनवालातपमिव अजोहितत्वादौ संब
धित्वं सोरातपस्य ॥ ६१ ॥ संग्राम इति ॥ तस्य रघोरश्वसाधनेः पश्चाद्देवः पश्चात्त्येयवनेः सह ॥ दक्षिणा पश्चात्पुरसस्यक ॥ सहा र्थेन तयोश्चंगा
पारसीकास्ततो जेतुं प्रतस्ते लवर्त्मना ॥ इन्द्रियाख्या निवरिषुं स्तत्त्वज्ञानेन संयमी ॥ ६० ॥ यवनीषु
खपद्मानां सेहे मधुमदनसः ॥ बालापेते मिव आनामकालजलदोदयः ॥ ६१ ॥ संग्रामस्तुमुलस्ते
स्य पश्चात्त्येयवसाधनेः ॥ शार्ङ्गकूजितवित्तं प्रति यो धोरजस्य भूत ॥ ६२ ॥ भद्रापवर्जिते स्तप्राशि
रोभिश्मश्रुलैर्धर्मैर्हृ ॥ तस्मात्सरघो व्याप्तेः ससौ द्रपटले रिव ॥ ६३ ॥

णां विकाराः शार्ङ्गाणि धनं वितेषां कूजितैः ॥ अथ वा शार्ङ्गेः शृंगसंबन्धिभिः कूजितैः ॥ वित्तं योः अनुमेयाः ॥ प्रतियोधाः प्रतिभटाः ॥ यस्मि
तस्मिन् रजसितुमुलः संग्रामः संकुलं यद्धमभूत् ॥ तुमुलं रणसंकुलमिति विश्वः ॥ ६२ ॥ ॥ भद्रेति ॥ ॥ सरघुः भद्रापवर्जितेर्बाणवि
भक्तैः ॥ स्तुहीदलफलो भद्र इति यो देवः ॥ श्रमश्रुलैः प्रवृधमुखरोमवद्धिः ॥ सिध्मादित्वा लुचप्रत्ययः ॥ तेषां पश्चात्त्यानां शिरोभिः सरघाभिर्म
धुमसिकामिव्याप्तेः सरघामधुमसिकेत्यमरः ॥ शूद्राः सरघाः ॥ शूद्राव्यंगानदीवेश्या सरघा कर्तृकारिकेत्यमरः ॥ शाश्वतो ॥ शूद्राभिः कृता
निर्लोदगिमधूनि ॥ क्षौद्रमधुनिपानी येत्यमरः ॥ शूद्राभमरवदरवातपादमिति संज्ञायाम् अमत्ययः ॥ तेषां पटले स्तवैरिव महीतस्तारकादया
मासः ॥ ६३ ॥ ॥

राम

१०

अपनीतेति ॥ ॥ शेषाः हतावशिष्टाः अपनीतशिरस्त्राणाः अपसारितशीर्षण्याः संतः शरणागतलक्षणमेतत् ॥ तं रघुं शरणं ययुः ॥ तथा हि ॥ म
हात्मना संरभः संशोभः प्रणिपातः प्रणतिरेव प्रतीकारो यस्य सहि महतां परकीयमो धत्यमेवास्य न तु जीवितमिति भावः ॥ ६४ ॥ विनयं तद्वत्
ति ॥ ॥ तस्य रघोर्योधाः भटाः आस्तीर्णान्यजिनरत्नानि चर्मश्रेष्ठानि या सुद्राक्षावलया नां भूमिषु ॥ मृदीकागोस्तनी दाक्षो स्ताही मधुरसति
चेत्यमरः ॥ मधुमिद्राक्षाफलप्रकृतिकेर्मधुः विजयश्रमं यद्धस्ते विनयं ते स्म अपनीतवतः ॥ कर्तुं लुच शरीरे कर्मण्यात्मनेपदं ॥ लट् स्मरति
भूतार्थे लट् ॥ ६५ ॥ तत इति ॥ ॥ ततो रघुर्भास्वान् सूर्यद्वयं शरैर्वीणेः उस्त्रैः किरणै रिव ॥ किरणै रिव मयूरं वा शुभमस्ति ॥ रश्मय इत्यमरः ॥

अपनीतशिरस्त्राणाः शेषास्तं शरणं ययुः ॥ प्रणिपातप्रतीकारः सरभो हि महात्मनां ॥ ६४ ॥ विनयं ते स्म
तद्यो धामधुमिद्राक्षयश्रमं ॥ आस्तीर्णानि रत्नानि सुद्राक्षावलया भूमिषु ॥ ६५ ॥ ततः प्रतस्ते कोवेरीणा
स्वानिवरयुर्दिशं ॥ शरै रस्त्रै रिवो दीन्यानुधरिष्यन् सानिव ॥ ६६ ॥ विनीता ध्वश्रमास्तस्य सिंधो
स्तीरे विचेष्टनेः ॥ दुधुवुर्वाजिनस्त्वधान् लघुकुंकुमके सभरान् ॥ ६७ ॥

उदीच्यान् उदग्भवान् रथान् रसानुदकानी वा धरिष्यन् कोवेरी कुंवेरसंबन्धिनी दिशमुदीचीं प्रतस्ते ॥ अनेके वशवने यमुपमा यथा हृदं
एकाने के वशवत्वात् सा वाक्योपमा द्विधेति ॥ ६६ ॥ विनीतेति ॥ ॥ सिंधुर्नामकाश्मीरदेशेषु कश्चिन्नदी विशेषः ॥ देशे नदी विशेषे चो सिंधु
र्नासरितः स्त्रियामित्यमरः ॥ सिंधोस्तीरे विचेष्टने रं गपरिवर्तने विनीता ध्वश्रमास्तस्य रघोर्वाजिनो अश्वाः लघ्वाः कुंकुमके सराः
कुंकुमकुसुमकिंजल्का येषां तान् ॥ यद्वा ॥ लघुकुंकुमके सराः सटाः येषां तान् स्त्वधान् दुधुवुः कपयति स्म ॥ ६७ ॥ ॥ तत्रेति ॥
तत्रोदीच्यां दिशि भर्तुं पुन्यक्तविक्रमं भववेधनस्फुटपराक्रममित्यर्थः ॥ रघुचेष्टितं रघुव्यापारः रूपा जनपदाः क्षत्रियाः तेषां मवा

रोधाः अंतः पुरस्त्रियः तेषु कपोले पुषाटलस्य पादलिङ्गः ताडनादिरुतारुण्यस्य आदेशो उपदेशिकं बभूव ॥ अथ वा पाटल आदेशि आदेशाय स्यत
हृद्भव ॥ स्वयत्नेरव्याप्यत इत्यर्थः ॥ ६८ ॥ ॥ किंबो जा इति ॥ ॥ कांबो जा राजानः समरे तस्य रघोर्वचिंसो दुमनीश्वराः अशक्ताः संतः गता
नामा कानं बंधनं ॥ भावे लुटि विभाषा लीयते रित्यात् ॥ तेन परिक्लिष्टैः किं परित्तैरैकोले ह्यविशेषः साधमानता ॥ ६९ ॥ ॥ तेषां मिति ॥
तेषां कांबो जा मांसदिरश्वैः भूयिष्ठास्तुगाः द्रविणानां ॥ हिरण्यद्रविणं द्युमनामित्यमरः ॥ राशयण्वापदाः उपायातानि ॥ उपायनमुपश्रायमुपहारं
तथोपदेत्यमरः ॥ कोशले श्वैर्तैरंशुश्वत असकृत् विविशः ॥ मुकुमुकुः पुनः शाश्वदभीष्टमसकृत् समाहृत्य मरः ॥ उल्लेका गवोस्तुनवि

तत्र दूणावरोधानां भर्तृषु व्यक्तविक्रमं ॥ कपोलपाटनादेशी विभवरुचेष्टितं ॥ ६८ ॥ ॥ तेषां कांबो जाः
समरे सोढुं तस्य वीर्यमनीश्वराः ॥ गजा लालानपरिक्लिष्टैरश्वैः साधमानताः ॥ ६९ ॥ ॥ तेषां सद
श्वभूयिष्ठास्तुगद्रविणराशयः ॥ विविशस्तविशानाथ उदं चतुर्भिराश्वैः ॥ ७० ॥ ॥ तेषां गौरीगुरुं
शैलमारुहो हाश्वसाधनः ॥ वर्धयन्निवतकूटानुधूतैर्धौतुरेणुभिः ॥ ७१ ॥ ॥ रामचंद्र ॥ ॥

सुः ॥ ॥ सत्यविगर्वकारणे न जगर्वत्यर्थः ॥ ७० ॥ ॥ तत इति ॥ ॥ तौ तेनंतरं अभ्यसाधनः सन गौर्याः गुरुं पितरं शैलं हिमवतं उ
धत्तेः अश्वस्वरोधूतैर्धातनां गौरिकादीनां रेणुभिस्तकूटानु तस्य शृंगाणि ॥ कूटोस्त्रीशिरवरं शृंगमित्यमरः ॥ वर्धयन्निवतकूटारो
ह ॥ ७१ ॥ ॥ उत्पतधूलिदर्शनाद्विरिशिखरं हृष्टिहृष्टिभ्रमोजायते इति भावः ॥ ७१ ॥ ॥ शशंसिति ॥ ॥ तुल्यसत्त्वानां सैन्यैः समा
नवलानां गुहासुशोरते इति गुहाशयाः ॥ अधिकरणे शैले तैरित्यनुप्रत्ययः ॥ तेषां सिंहानां संबंधिपरिहृत्य राहत्यावलोकितं ॥

रायित्वे वैष्णवां प्रोवाप्तं गेनावलोकनं कर्तुं सैन्यघोषे सेना कलकले संभ्रमकारणे सत्यपि ॥ अं संभ्रमं अंतः क्षोभविभवरिहं ॥ नजः प्रसज्य प्रति
पेधेपि समास इत्यतः ॥ शशंसकथं वा मास ॥ सैन्येभ्य इत्यर्थं लभ्यते वा यच्चेष्टितमेव मनोवृत्तेरनुमापकमिति भावः ॥ असंभ्रमत्वे हेतुः ॥ तस्य
सत्त्वानामिति नहि समबलः ॥ समबला हि भौति भावः ॥ ७२ ॥ ॥ भूर्जे धिति ॥ ॥ भूर्जे पुभूर्जे पत्रेषु ॥ भूर्जपत्रो भुजो भूर्जो मदुतकचमिका
मतेतियादवः ॥ मर्मरः पुशुष्कपर्णध्वनिः ॥ मर्मरः शुष्कपर्णनामितियादवः ॥ अयंचे शुक्लादिशब्देद्रुगिन्यपिवर्तते
यो ज्यते च ॥ मर्मरोगरूपगंधिभिरिति ॥ अतो मर्मरीभूताः मर्मरशब्दं ताभूता इत्यर्थः ॥ कीचकानां वेणुविशेषाणां ध्वनिहेतवः ॥ श्रीरामसुखा

शशंसतुल्यसत्त्वानां सैन्यघोषे संभ्रमं ॥ गुहाशयानां सिंहानां परिहृत्यावलोकितं ॥ ७३ ॥ ॥ भूर्जे पु
मर्मरीभूताः कीचकध्वनिहेतवः ॥ गंगासीकरिणामोर्गमरुतसंसिधेविर ॥ ७३ ॥ ॥ विशाश्रमुर्नमेरु
गाछायास्वयस्य सैनिकाः ॥ दृष्ट्वा वासितोत्संगानि यममृगनाभिभिः ॥ ७४ ॥ ॥ सलैरे सक्तमातं
येवैयस्फुरितविषः ॥ आसन्नोपधेयो योर्नैतुर्नक्तमस्नेहदीपिकाः ॥ ७५ ॥ ॥

वहाश्चिति भावः ॥ गंगासीकरिणशीतला इत्यर्थः ॥ ७३ ॥ ॥ विशाश्रमुर्नमेरु ॥ सैनिकायां सानायां समवेताः ॥ प्राक्वहतीयष्टक ॥ प्रत्ययः ॥
नमरुणां सुरधुनागानां छायासुनिषण्णानां दृष्ट्वा पविष्टानां कस्तूरीमृगाणां नाभिर्वासितोत्संगाः सुरमिततलाः दृष्टः शिलाः अध्यात्वा
धिष्ठाय विविशुर्विश्रांताः ॥ ७४ ॥ ॥ सरलेति ॥ ॥ सलैरेषु देवदारुविशेषेषु असक्तानि यानि मार्तगानां गजानां श्रीवानि येवैयानि कंठ
संखलानि श्रीवभ्येण चेति चकाराहुः प्रत्ययः ॥ तेषु स्फुरितत्वं चः प्रतिकलितसमासः ॥ उषधयः नक्तं ज्वलं तीलताविशेषाः ॥ नेतुमी
यकस्य रघोरस्नेहदीपिकाः ॥ तैलनिरपेशाः प्रदीपाः आसन् ॥ ७५ ॥ ॥ श्रीरामजयरामजयजयराम ॥ सप्तकोटीश्वरस्य नमः

धुवरा-सटी-
३२

॥तस्येति॥ ॥तस्यरघोरुत्तरेषु कृतेषु निवासेषु सेनानेवेशेषु कंठरञ्जुभिर्जेर्गैवैः सताः निषिद्धाः त्वचोयेषां तदेवदारवः किरातेभ्यः
वनवरेभ्यो गजानां वरप्रमाणे ॥वर्षदेहप्रमाणे आरित्यमरः ॥शशंसुः कथितवन्तः ॥देवदारुः स्केधलकस्तुतेर्गजानामान्त्यं अनुमीयते
त्यर्थः ॥७६॥ ॥तत्रेति॥ ॥तत्रहेमाद्रोरघोः पर्वते भवेः पार्वतीयेः पर्वतोत्तरेति ॥गणरुत्तवसकेताख्यः सप्तभिः सह ॥गणानि
सर्वसंकेतानजयत ॥सप्तपञ्चदशतिमहाभारते ॥नाराचानां बाणविशेषाणां क्षेपणीयानां भिडिपालानां अभ्युत्थानां च निष्यवणसुधैर्पणउत्स
निताजनलायस्मिन्तथाक्त ॥क्षेपणीयो भिडिपालोऽगोदीर्घो महाफल इति यादवः ॥घोरभीमं जेत्ययुधं अभूत् ॥युधमायाधनं जेत्यमित्यम
तस्यात्सृष्टनिवासेषु कंठरञ्जुस्तत्त्वचः ॥गजवर्मकिरातेभ्यः शशंसुर्देवदारवः ॥७७॥ तत्र जन्मरघो
घोरपार्वतीयेर्गणैरभूत् ॥नाराचक्षेपणीयुश्च निष्यवोत्यतिता नल ॥७७॥ शरैरुत्तवसंकेतान्
सकृत्ताविरतोऽसवान् ॥जयोदाहरणं बाहूगोपया मासकिं नरान् ॥७८॥ परस्परस्य विज्ञातत्वं
पूषायनपाणिषु ॥राज्ञाहिमवतः सारोराज्ञः सारोहिमाद्रिणा ॥७९॥ रामचंद्रप्रसन्न ॥॥
रः ॥७७॥ शरैरिति ॥ ॥सरधुः शरैर्बाणैः उत्तवसंकेतान् नामगणान् विरतोऽसवान् कृत्वा जित्यर्थः ॥किं नरान् बाहूस्वज ॥योज
यो योदाहरणे जयख्यापकं प्रबंधविशेषं गायमास ॥गतिबुद्धीत्यादिनां किं नराणां कर्मत्वं ॥७८॥ ॥परस्परं जिति ॥ ॥तेषु
गणेषु उपोयनयुक्ताः ॥पाणयो येषां तेषु सत्सु परस्परं जित्यान्यं ॥राज्ञाहिमवतः सारोधुनरूपी विज्ञातः ॥हिमाद्रिणाराज्ञः सारो
बलरूपो विज्ञातः ॥एतेन तत्रत्यवस्तुनामनर्घ्यत्वं गणानां भूतपूर्वः ॥पराजय इति ध्वन्यते ॥७९॥ ॥श्रीसप्तकोटीश्वराय नमः ॥

राम
१२

तत्रेति ॥ ॥सरधुः तत्रहिमाद्रौ अक्षोभ्यमप्रध्व्यं यशोराशिं निवेश्य निधाय पीलस्य नरावणे न तुलितस्य चालितस्य अद्रेः कैलासस्यादि
यमादधानो जयं निवारो हजवततार ॥कैलासमगमत्वेव प्रतिनिवृत्त इत्यर्थः ॥नहिधुराः परेण पराजितं अभियुजते इति भावः ॥८०॥ ॥चक्रे
नि ॥ ॥तस्मिन् रेद्योतीर्णलोहित्यानामनदीयेन तस्मिन् तीर्णलोहित्ये सति प्राप्नोति पाणां जनपदानां ईश्वरः ॥तस्य रघोर्गजानामालोमा
सिः कालागरुद्रमेः कालागरुद्रस्यैः सह चक्रे पितवान् ॥८१॥ ॥नेति ॥ ॥सः प्राप्नोति चैव ॥रुधार्कमावृत्तसूर्यं अधारावपेततुर्दिनं च राधो
द्विदिनादुर्दिनीभूते अस्वरधोरथवत्मेरजोपि नुमेहे ॥पाताकिं नीकुन एव प्रसेहेन कुतोपीत्यर्थः ॥८२॥ तमिति ॥ ॥कामरूपाणां नाम
तत्राक्षोभ्यं यशोराशिं निवेश्य वरुहो हसः ॥पीलस्य तुलितस्यादिराददान इति ॥८०॥ चक्रे तीर्णलोहि
त्येन तस्मिन् प्राप्नोति चैव ॥तत्रज्ञानानां प्राप्तेः सह कालागरुद्रमेः ॥८१॥ न प्रसेहे सरुधार्कं मभारापेव
तुर्दिने ॥रथवत्मेरजोप्यस्य कुत एव पाताकिं ॥८२॥ तमीशः कामरूपाणां मत्पारखंडलविक्रमं ॥भेजेऽपि न क
रुदेनागेरन्यायुर्न परोधयः ॥८३॥ कामरूपेश्वरस्तस्मै स्य हेमपीठाधिदेवता ॥स्तुपुष्पापहारेण छायामानं
पादयोः ॥८४॥ इति जित्वा दिशो जिह्वयन्तं तथोद्धत ॥रजोविश्रामयन् राज्ञोऽनुभूत्येषु मोक्षेषु ॥८५॥
देशानां प्रभुः ॥अत्यारखंडलविक्रममनीन्द्रपराक्रमं तं रघुभिन्ताः स्वन्मराः कटाः गंडाः येषां तेर्गैः गजैः साधनैर्न भेजे ॥नागान् दक्षधारणं गत इत्यर्थः ॥कीद
रीनां भेजेर्नीगेरन्यायुर्न परोधयः किति रिकान्न पातु पराध ॥शराणां निषिधरोरघुरिति भावः ॥८३॥ ॥कामरूपेति ॥ ॥कामरूपेश्वरो
हेमपीठाधिदेवता तस्य रघोः पादयोः छायां कनकमयपादपीठं व्यापिनीकांतिरत्नायवपुष्पाणि तेषामुपहारेण समर्पणेनानर्चयामास ॥
८४॥ ॥इति ॥ ॥जिह्वः जयनशीलः ॥ ॥रजोविश्रामयन् राज्ञोऽनुभूत्येषु मोक्षेषु ॥८५॥ श्रीशिवविदेवराय नमः ॥ ॥ ॥

१२५ ॥ सति ॥ ॥ सद्यः सर्वसुंदरिणा यस्य तं सर्वसुंदरिणां ॥ विश्वजित् सर्वसुंदरिणा इति श्रुतेः ॥ विश्वजितं नाम यत्नं आजर्हं कृतं वा
 नित्यर्थः ॥ युक्तं चैतन्मदितदित्याह ॥ सतां साधूनां वारिमुचां मेघानामिव आदानमर्जुनं वि सर्गाय हित्या गायः ॥ पानविनियोगा
 नित्यर्थः ॥ ८६ ॥ ॥ सत्रांत इति ॥ ॥ काकुत्स्थोऽयः सत्रांते यज्ञांते ॥ ॥ सत्रमाछादने यज्ञे सदादाने धने पिबेति विश्वः ॥ सचि
 तानां सखा सचिव सखः सन्तेषां मात्यंतानुसंरणघोतेनार्थराजः सचिवत्वं व्यपदेशः ॥ राजाहः सखिभ्यश्च ॥ गुर्वीभिर्महतीभिः पुर
 स्त्रियाभिः पूजाभिः शमितं पराजयेन यज्ञलीकंडः स्ववेश्यवायेषां तान् ॥ ३ः स्वैकल्ये व्यलीकमिति यादवः ॥ चरविरहं हृणां कंठिताः ३
 सविश्वजितमारे मेयज्ञं सर्वसुंदरिणां ॥ आदानं हि वि सर्गाय सतां वारिमुचां मिवा ॥ ८६ ॥
 सत्रांते सचिवसखः पुरस्त्रियाभिर्गुर्वीभिः शमितं पराजयेन व्यलीकान् ॥ १७१ ॥
 काकुत्स्थश्च रविरहोत्सुकावरोधान् राजन्यान् स्वपुरनिवर्तयेनु मेने ॥ ८७ ॥

सुकाः अवरोधाः अंतः पुरांगनायेषां तान् ॥ राज्ञोऽपत्या निराजन्याः क्षत्रियस्तान् ॥ राजश्च सुरायदिति जातो यत्प्र
 यः ॥ मूर्धा पिषितो राजन्यो वा ऊजः क्षत्रियो विराडित्यमरः ॥ स्वपुरं प्रवृत्तिनिवृत्तये प्रतिगमनायानुमेष्टने
 वृत्तांतवान् ॥ ८७ ॥ ॥ हेरंब ॥ ॥ रामचंद्र ॥ ॥ शिव ॥ ॥ कल ॥ ॥ श्रीः ॥ ॥ अनंत ॥

राम
 १३

१२६ ॥ सती ॥ ॥ तेराजानः रेखाश्च ध्वजाश्च कुलिशानि चातपत्राणि च ॥ ध्वजाद्याकारो रेखा इत्यर्थः ॥ तानि चिह्ना नियस्मिन्
 तथोक्तं ॥ प्रसादेनैवलभ्यं प्रसादलभ्यं ॥ सम्राजः सार्वभौमस्य रघोः चरणयुगं प्रस्थाने प्रयाणसमयेयाः प्रणतयो
 समस्काराः ताभिः करणैः अंगुलीषु मौलिषु केशबंधेषु याः स्रजः माल्यानि रताभ्यश्च्युतेर्मकरंदैः पुष्पैः रणैः
 पुराणैश्च गौरंगैश्च ॥ ८८ ॥ इति श्रीमहापात्राध्यायकोलमल्लिनाथविरचितायां रघुवंशसमाख्यायां संजीविनी चतुर्थः सर्गः समाप्तः ॥
 तेरेखाध्वजकुलिशानपत्रचिह्नं सम्राजश्चरणयुगं प्रसादलभ्यं ॥ प्रस्थानप्रणतिभिरंगुली
 पुष्पैर्मौलिषु कच्युतमकरंदरेणुगौरं ॥ ८८ ॥ ॥ इति श्रीरघुवंशे महाकाव्ये कालिदास
 कृतो रघुदिग्विजयो नाम चतुर्थः सर्गः ॥ ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥ श्रीसप्तकोटीश्वरार्पणमस्तु

॥ शके १७२५ ॥ रुधिराक्षरीनामसंवत्सरे माघमासि प्राभावास्यायां मंदवासरे तद्विनेदं पुस्तकं अभयं करामहत्सिन लिखितं
 स्वार्थं परार्थं च ॥ अदृष्टदोषान्मतिविभ्रमादाय किंचिन्मन्युनं लिखितं मयेहं ॥ तत्सर्वमार्थैः परिशोधनीयाकोपं न कुर्यात्स्वलुलेखकस्य ॥
 यादृशं पुस्तकं दृष्ट्वा तादृशं लिखितं मया ॥ यदि शुद्धमदृष्टदोषमदोषानविद्यते ॥ ११ ॥ तेषां द्रष्टेन द्रष्टे द्रष्टे स्थितिलब्धनात् पूर्वदृष्टेन दातव्यं
 एवं वदति पुस्तकं ॥ अग्नदृष्टी कदिप्रीवः सक्षदृष्टी रधोमुखं ॥ कष्टेन लिखितं ग्रंथं यत्नेन प्रतिपालयेत् ॥ ११ ॥ श्रीसप्तकोटीश्वरार्पणमस्तु ॥

राम
 १४

॥ कृष्णवंशसदीकचतुर्थःसर्गःसमाप्तोयगमत् ॥ श्रीरामचंद्रार्पणमस्तु ॥